

İKTİDAR OLMA SÜRECİNDE ERKEKLERİN ERKEKLİKLE İMTİHANI

Men's Masculinity Put to Test in the Struggle for Power

Doç. Dr. Şahinde YAVUZ*

ÖZ

Toplumsal cinsiyet çalışmaları içinde, kadın çalışmaları ağırlıklı bir yer tutar. Oysa alanın zenginleşmesi için erkekleri de anlamak gerekir. Erkekliğin, sabit olmayan, zamana, kültüre ve topluma bağlı olarak değişen anlamları vardır. Bireyler toplumsal yaşantı içinde sosyalleşirken, toplumun beklentilerini karşılayarak “kadın” ya da “erkek” olurlar. Bu çalışma, erkekliği doğumsal bir olgu olmaktan çok, toplumsal süreçlerde kazanılan bir kimlik şeklinde ele almakta, sünnet, askerlik, iş bulma ve evliliği, erkeklerin “erkek olma sürecinde” geçmesi gerekli bir “imtihan” niteliğinde değerlendirmektedir. Erkekler, kamusal göz önünde sürekli “erkekliklerini” kanıtlamak zorundadır. Sünnet, askerlik, iş bulma ve evlilik bir erkeğin “erkek oluş serüvenin” önemli menzilleridir. Sünnet, ülkemizde dinî bir gereklilik olarak uygulansa da erkeklik ile bağlantılandırılmıştır, bunun gibi askerlik de belli sürelerde erkeklerin yerine getirmesi gerekli bir görev olmaktan çıkarılmış, toplumsal hafızada vatan borcu ve namus eşitlenmiştir. Bu nedenle askerliğini yapmayan erkekler “erkeklik” açısından kusurlu sayılmaktadır. Sünnet ve askerliği “başarı” ile atlatan erkeğin diğer önemli “imtihan”ları, iş bulmak ve evlenmektir. Erkekler doğumlarından itibaren, kültürel ortamda bu dört süreç içinde sınanmakta ve onlardan bu süreçleri başarıyla tamamlamaları beklenmektedir. Çalışmada, 27 görüşmeci ile derinlemesine görüşmeler yapılarak, erkeklerin bahsi geçen süreçlerde hangi duyguları yaşadıkları, bu süreçleri nasıl deneyimledikleri araştırılmıştır. Sonuç olarak, erkeklerin geçtiği her aşamada erkekliklerinin ispat edilmesinin gerekliliği, erkekliğin verili bir olgu olmaktan çok toplumsal yaşantıda zorlukları aşarak kazanıldığı gösterilmiştir.

Anahtar Kelimeler

Erkeklik, sünnet, askerlik, iş bulma, evlilik, kimlik

ABSTRACT

A large number of works in the field of gender studies are about women. Yet, it is equally essential to know about men and masculinity for a wider comprehension of the field. Masculinity acquires different meanings according to the time, the culture and the society in which we live in. In this study, masculinity is essentially regarded as an identity acquired in a social process and not as an inborn property. The socializing individuals become “men” and “women” by responding to the expectations of the society. In the public space, men always have to prove their “masculinity”. Circumcision, the military service, job seeking and marriage are important stages in one’s adventure of “becoming a man”. While circumcision is a religious requirement, it is nevertheless connected with masculinity. Similarly, the military service goes beyond being a duty to be fulfilled by the men in a certain period; it is regarded as a debt to the country, as part of a man’s honour. So the men who have not served in the military are considered as imperfect with regard to their “masculinity”. For those who passed through circumcision and the military, the next “tests” to be passed are job seeking and marriage. Throughout their life, men are tested through and expected to complete these four processes in the cultural environment. In this study, through interviews with 27 persons, we investigated how and in what feelings these persons experienced the above “tests”.

Key Words

Masculinity, circumcision, military service, job-seeking, marriage, identity.

* Karadeniz Teknik Üniversitesi İletişim Fakültesi, Halkla İlişkiler ve Reklamcılık Bölümü, Trabzon/ Türkiye, sahinde.yavuz@gmail.com

Giriş

Cinsiyet terimi, kadın ya da erkek oluşun biyolojik yönünü, toplumsal cinsiyet ise kişiye toplumun ya da kültürün yüklediği anlamları anlatır. Biyolojik olarak erkek ya da kadın doğan bireyler, kültür, zaman ve topluma göre kimlik edinirler. Toplumsal cinsiyete ilişkin araştırmalar, uzun yıllar kadın araştırmalarıyla sınırlı kalmıştır. Erkeklik üzerine eleştirel nitelikli çalışmalar, 1960'larda feminist hareketin girişimleri sonucu başlamıştır. Erkekler ve erkeklik üzerine yapılan ilk çalışmalar erkekliğin biyolojisini inceleyen çalışmalardır. Bu araştırmalar, kadın ve erkek arasındaki biyolojik özelliklerden kaynaklanan kapasite ve yetenek farklarının, bireylerin toplum içindeki çeşitli rolleri yerine getirmesini etkilediğini ileri sürerlerken, iki cins arasında cinsel davranışlar açısından gözle görülür farklılıklar olduğunu vurgularlar (İmançer, 2006:1-3). Modern tıp, erkek bedeninin hormonlar ve testosteron yapısından dolayı şiddet yanlısı olduğunu savunmuş ve erkekliğin genetik olarak kodlandığını; saldırganlık, hâkimiyet, yarışmacılık, şehvet düşkünlüğü arzusunun erkeğin yaratılış özelliği olduğunu vurgulamıştır. Bazı kuramcılar buna, "erkekliğin endokrinolojik kuramı" adını verirler (Connel, 1995:47-50). Bu bakış açısından kadınlık ve erkeklik, tarihsel, kültürel ve sosyal etkenlerden bağımsız bir şekilde, genetik olarak var olur. Kadın bedenini erkek bedeninden daha aşağı ve güçsüz olarak kabul eden bu söylem, ona yumuşaklık, duygusallık, sezgisellik, bakıp büyüten özelliklerini atfeder. Bu görüşe göre, biyoloji katedir. Erkeklerin ve kadınların kendi aralarındaki

farklılıkları görmezden gelen bu bakış açısı kendi içinde hatalıdır.

1970'lerde erkeklik çalışmalarının ilk örnekleri görüldü. Bu yıllardaki çalışmalarda erkeklik ve iktidar ilişkisi ele alınmamaktadır. 1980'lerden itibaren erkeklik çalışmaları erkeği, biyolojik rollerinin ötesinde toplumsal bir inşa olarak değerlendirmeye başlamış, sosyal rolleri dışında erkeğin kim olduğu araştırılmış, konuyla ilgili akademik çalışmalardan popüler kitaplara değin, araştırmaların sayısında artış yaşanmıştır (Kimmel,1987;10-11;Hearn, 1996:202). 1990'lı yıllarda yapılan çalışmalarda erkeklik üzerinde, maddi, sosyal ve söylemsel açıdan çalışılarak, teorik bir çerçeve çizilmiştir (Hearn ve Morgan,1990; Segal,1993). Erkeklik çalışmaları feminist teori, siyaset, sosyoloji ve kültürel çalışmalar gibi alanlarla yakından ilişkilidir. Erkeklik çalışmalarının nihai bulgusu, evrensel ve standart bir erkekliğin bulunmadığı, erkekliğin yaşanan zamana, topluma ve kültüre göre değişim gösteren bir kurgu olduğudur. Erkeklik araştırmalarının asıl gelişimi, feminist araştırmacıların farklı sınıf ve ırk ilişkilerini es geçerek tüm kadınların ezilme yaşadıklarını vurgulamalarının yetersizliği ile yüzleşmeleri ve kültürel süreçlerdeki iktidar ilişkilerini anlamaya çalışırken "fark" kavramına dikkat etmeleri ile başlamıştır (Wiegman akt Sancar, 2009: 25). "Kadınlar arasındaki farklılıklar erkekler için de geçerli midir" sorusu, erkek olarak doğmanın farklı ırk, yaş, iktidar olanakları açısından tüm erkekler için aynı sonucu doğurup doğurmayacağı konusunun araştırılmasını beraberinde getirmiştir. Erkekliğin biyolojiye dayandırılan farklılıklar zemininde değil, toplumsal

zeminde kurgulandığı görüşü, farklı erkeklik biçimlerinin varlığının incelenmesini gerektirmiştir. Erkeklik biçimlerinde öne çıkan kavram, hegemonik erkekliktir. Hegemoni kavramı Gramsci'den alınarak Connel (1987,1995) ve arkadaşları (Carrigan vd.,1985) tarafından geliştirilmiştir. Bu kavram ile, belli bir grubun, diğer gruplar üzerinde ikna ve diğer araçlar aracılığı ile rızaya dayalı sosyal gücünü sürdürmesi anlatılır. Hegemonik erkeklik farklı coğrafya, kültür ve tarihlerde çeşitlilik göstererek, erkekler ve kadınlar arasındaki ataerkil ilişkileri meşrulaştıran, (Connel, 1995:77) erkek kimliğinin idealleştirilmiş biçimini temsil eder. Üzerinde büyük ölçüde uzlaşılan hegemonik erkeklik özellikleri; güç, hâkimiyet, otorite, duygusallıktan uzaklık, heteroseksüellik, homofobik olma, yarışmacılık, iş-güç sahipliği, spor dallarından birisi ile uğraşma, cinsel olarak aktif olma ve risk alabilmedir (Connel,1995, Sancar,1999). Hegemonik erkeklik kavramı, "ideal" erkeğin ne olması gerektiğine ilişkin görüşleri ve değerleri anlattığı için hegemonik erkekliğin tüm özelliklerini tek bir bireyde bulamayız. Hegemonik erkeklik durağan değildir, bu nedenle eski biçimlerle yeni biçimler, sürekli yer değiştirir (Connel ve Messerschmidt, 2005). Bu açıdan, sabit, değişmez bir erkek tanımlaması yapılamaz.

Türkiye'de erkeklik üzerine yapılan alan araştırmasına dayalı çalışmalar henüz yenidir ve sayıları sınırlıdır. Sancar (2009) *Erkeklik İmkansız İktidar* adlı kitabında bize erkekliğin aile, ekonomide, askerlikte ve sokaktaki görünümünü görüşmeler yaparak aktarır. Kırımlı (2009), Şahin vd (2003) sünnetle ilişkili alan bilgilerine

yoğunlaşmıştır. Erkeklerle görüşülerek yapılan çalışmalar son yıllarda ağırlıklı olarak erkeklerin askerlik deneyimlerini anlamaya odaklanmıştır. Bu çalışmalar arasında Selek (2011), Mater (2008), Altınay (2013), Turan (2013), Bali (2011), Biricik (2008), Sünbuloğlu'nun (2013) çalışmaları sayılabilir. Kadınların deneyimlerini de içermekle beraber Bora vd.nin (2011) çalışması, iş yaşantısı ve erkekliğe ilişkin ufuk açıcı deneyimleri aktarır. Literatür incelemesi sonucunda, yukarıdaki çalışmalardan ayrılarak, erkekliği farklı açılardan –sünnet, evlilik, askerlik ve evlilik- bir arada inceleyen bir kaynağa rastlanmamıştır. Bu çalışmanın çok boyutlu çerçevesinin, erkeklik çalışmalarına katkıda bulunması umulmaktadır.

Bu araştırmanın amacı, erkekliğin sünnet, askerlik, iş bulma ve evlilik menzilleri temel alınarak nasıl kurulduğunu ve bu aşamalarda hegemonik erkekliğin nasıl işlediğini araştırmaktır. Araştırmanın hareket noktası, yukarıda sayılan olguların "erkeklerin erkek olma sürecinde" aşmaları gereken bir "imtihan" gibi yaşanması üzerine kuruludur. Buna göre erkeklik, bir erkeğin doğuştan sahip olduğu değil, kazandığı bir özelliktir.

Araştırmada, 27 erkekle derinlemesine görüşmeler yapılmıştır. Görüşmecilerin hepsine, sünnet ve erkeklik, erkek olma sürecinde askerliğin yeri, iş bulmanın/işsizliğin bir erkek için anlamı, evlilik ve sorumluluk almanın erkekliğin kurulma sürecinde nasıl etkide bulunduğu ilişkin sorular sorulmuştur. Nitel araştırmalarda karşılaşılan en büyük sorun katılımcı ile araştırmacı arasında yaşanan güven sorunu olduğu için katılımcılar, Trabzonlu tanıdık kişiler ve o kişilerin re-

ferans verdikleri kimseler arasından seçilmiştir. Araştırmanın amacı gereği, görüşmeye katılanların tamamı sünnet, askerlik, iş hayatı ve evlilik deneyimlerini yaşamış kişilerdir. Görüşmecilerin yaşları 30-59 arasında değişmektedir. Araştırmada görüşülen kişilerden yedisi memur, dördü teknik eleman, altısı işçi, ikisi öğretmen, biri üst düzey yönetici, üçü orta kademe yönetici, üçü esnaf, biri güvenlik görevlisi olarak çalışmaktadır. Makalede yer alan isimlerin hepsi takma isimlerdir. Araştırma, yukarıda anılan dört süreçte erkeklerin deneyimlerini anlamaya odaklanan nitel bir çalışmadır. Bu makale, sonuçları genellenemeyen ancak yaşayan öznelerin ifadelerine yer vermeyi hedefleyen bir çalışma olarak okunmalıdır. Araştırmadaki görüşmelerin tamamı, Trabzon'da gerçekleştirilmiştir. Türkiye'de güçlü bir ataerkillikle şekillenen "erkeklik" söz konusu olduğunda, son yıllarda ilk akla gelen şehirlerden biri olan Trabzon, "erkek" bir şehir olarak, ekmeği kadar ünlü "erkeklikleri"yle de anılmaktadır (Bozok 2012;413-414). Trabzon erkekliğinden bahsedildiğinde şehirde, Türk toplumundaki geleneksel erkeklik algısına uyan; duygularını belli etmeyen, akılcı, başarılı, güç/iktidar sahibi, evini geçindiren, kadından her zaman üstün olduğuna inanılan bir erkeklik anlayışının geçerli olduğunu görürüz. Trabzon; şehir merkezinde kadınların az görüldüğü, erkek hakimiyetinin yaygın olduğu, milliyetçiliğin ve muhafazakarlığın gurur olarak yaşandığı bir şehirdir. Bozok, Trabzon erkekliğinin nasıl inşa edildiğini araştırdığı çalışmasını (1) erkeklerin duyguları ve cinsel yaşamları, (2) erkeklerin aileleri ve ev içi yaşamları, ve (3) sağcılık ve Trabzonspor fanatiz-

mine oturarak üç izlek etrafında yapılandırılmıştır. "Trabzon erkeği" kimdir sorusunu Bozok'un araştırmasına katılan katılımcıları; sıcakkanlı çabuk parlayan, hareketinin sonuçlarını hiç düşünmeden hareket eden, vatanına milletine, ailesine düşkün olan, Trabzonspor deyince akan suları durduran, şiddet kullanmaktan kaçınmayan, heyecanlı, yerinde duramayan, kıpır kıpır, agresif, çabuk parlayan ve çabuk sönen, konuşkan, duygularını anında ortaya koymaktan çekinmeyen, cinselliğine düşkün, giyim-kuşamına özen gösteren, bakımlı, silah kullanmaya ve silah taşımaya çok meraklı bir erkek olarak cevaplamışlardır (Bozok, 2014:81-82). Bu gözlemler yapılan araştırmada da doğrulanan gözlemlerdir, özellikle askerlik, işsizlik ve aile ile olan ilişkileriyle ilgili sorularda Bozok'un araştırmasındaki gösterilen aileye, millete, silaha düşkünlüğü çeşitli biçimlerde ifade etmişlerdir.

Erkekliğe Geçiş Töreni Olarak Sünnet

Sünnet İslam dininde Peygamberin yaptığı, uyguladığı işlemlere verilen addır. Tıbbi anlamda sünnet ise dinî anlamına referans verir. Sünnet insanlık tarihinin en eski cerrahi işlemlerinden birisidir. Sünnetin antik Mısır'da Sahara bölgesinde bulunan kaynağa dayandırılarak, milattan önce 4000 yıllarında uygulandığı görülmüştür. Bulgularda kimi seçkin tapınak papazlarının sünnetli oluşu, bunun basit genital organ kesiminden çok, sünnet edilme olarak yorumlanmasına yol açmıştır (Gollaher 2000:1).

Dunsmuir ve Gordon'a göre, (1999) antik Mısır'da din ve tıp arasında herhangi bir ayırım bulunmamaktadır. Rahipler aynı zamanda iyileştiricidir. Sünnet hijyenin yanında ah-

laki, ruhani ve entelektüel gelişimin bir parçası olarak görülmüştür. Antik Mısır'da esir alınmış savaşçılar köleliğe alınmadan önce sıklıkla sünnet edilirdiler. Fenikeliler ve daha sonra geniş oranda Museviler sünneti benimsemiştir ve gelenekselleştirmiştir. Zamanla sünnet Musevîlik dinî uygulamasına dâhil edilmiş ve tanrı ile insan arasındaki anlaşmanın görünür bir işareti olarak kabul edilmiştir (akt. Yavuz vd.2012). Sünnet tıbbî gerekçelerle yapılmaktaysa da Türkiye'de daha çok dinî ve geleneksel (Şahin vd. 2003) nedenler geçerlidir.

Sünnet erkekliğin kurgulanması ve inşasında tarih boyunca önemli olmuş ve Müslüman ve Yahudi toplumlarında erkekliğe geçişte ilk ve en önemli ritüel olarak kabul edilmiştir (Taşıtman 2012). Ülkemizde dinsel bir zorunluluk olarak uygulanan sünnet, erkek çocuklarına daha çok "erkek" olma sürecinin bir parçası olarak sunulmaktadır. Kırım'ın (2009: 151-153) araştırmasına göre, sünnet düğününde kendisine gösterişli bir tören hazırlanıp, erkeliğe adım attığı öğretilen çocuk, ilk kez sünnetinde erkekler hamamına götürülür ya da yetişkin bir erkek gibi herkesin önünde sigara içmesine izin verilir. Bu uygulamalarla, erkek çocukta küçük yaşta kendisinin bir kız çocuğundan farklı bir sosyal konuma sahip olduğu fikri gelişir. Ülkemizde dinsel bir zorunluluk olarak uygulanan sünnet, erkek çocuklarına daha çok "erkek" olma sürecinin bir parçası olarak sunulmuştur. Sünnetin erkeklikle bir tutulduğunu Naci'nin ifadesi doğrulamaktadır

Çocukken size hadi erkek olacaksınız diyerek size güç veriyorlar ve sünnet oluyorsun. Sonradan öğreniyorsun ki bu bir dini vecibe. O esnada erkek

olacaksın diyorlar. 7-8 yaşlarında sünnet oldum. Sünnet düğünü yapıldı bize. (Naci, 54 yaşında, lise mezunu, memur, iki çocuğu var)

Zihni ve Ayhan de sünnet olduğunda "büyüklerin söylemesiyle erkekliğe adım attığımı" söylerken bize sünnetin dinî anlamlarının yanı sıra güçlü bir kültürel anlamla işlediğini ve bu anlamın erkeklik üzerine kurulduğunu gösterir.

Sünnet olunca, adam olacaksın delikanlı olacaksın derler. Bana göre sünnet her erkeğin geçirmesi gereken bir aşama. Dinimize göre de öyle. Beş altı yaşına gelmeden olmalı. Tıbben zorunlu haller de vardır. (Zihni, 45 yaşında, yönetici, çocuğu var)

9 yaşında sünnet oldum, heyecan duydum, büyüklerin söylemesiyle erkekliğe adım attım. (Ayhan, 42 yaşında, lise mezunu, iki çocuğu var, işçi)

Sünnet, aynı zamanda düğün, giysi, hediye, davetiye gibi masrafları ile büyük bir endüstridir (Diktaş 2012). Erkekliğe geçişin törensel doğası, askerlik gibi sünneti de kuşatır. Sünnet töreni, erkek evladının "erkekliğe geçişini kutlayan" aile için önemli bir organizasyondur. Sancar'ın da ifade ettiği gibi "egemen erkekliğin inşasına herkes katılır ve bu durum erkeklik inşasını; kolektif bir üzüntüye, eğlenceye, çoğu zaman da bir ritüele dönüştürerek herkesi bu "inşa"ya ortak eder" (2009: 19). Erkeklik kamusal alanda, görünür törenlerle kutlanır/kutsanır. Musa da sünneti erkeklikten ziyade, toplumsal değer yargılarına bağlamış, bu bağlamda askerliği ise tam erkek oluşu olarak yorumlamıştır.

Sünnet erkeklikle alakalı değil de toplumun değer yargıları ve inanç sistemi ile alakalı. Toplumun değer yargıları ve inanç sistemi böyle bir psi-

kolojiyi dayatıyor diyor ki sünnet olduğun zaman erkek oldun. Askere gittiğin zaman tam erkek oldun. (Musa, 38 yaşında, üniversite mezunu, iki çocuğu var, öğretmen)

Çocukluğun bağımlılığı ve zayıflığından ayrılarak, yetişkin erkeklerin dünyasına geçmeyi ve yeni bir aidiyet duygusuna sahip olmayı içeren erkekliğe geçiş törenleri ile erkek çocuklar, erkekliklerine kolektif olarak güven duymayı öğrenir (Segal, 1992: 169). Sünnet, erkek çocuğu bütünün parçası, cemaatin üyesi yapar. Çocuklar kendi aralarında sünnetli olanı ve olmayanı ayırt etmekte, kendilerini babaları ile kıyaslamakta, sünnetli değilse sünnet olmayı istemektedirler. Taşıtman'ın (2012) da ifade ettiği gibi, toplumsal cinsiyet, din, etnik köken, sosyal sınıf gibi tanımlarla ortak istek ve değerlerle diğerini tanıyıp sünnet olunduğunda, herkese başkalarıyla aynı olduğunuzu, onlardan farklı olmadığınızı gösterirsiniz. Onun gerekliliklerini/dayatmalarını yerine getirmek koşulu ile cemaat bireyi içine alır. Sünnet de “küçük” erkek çocuğun, “büyük” erkek cemaatine girmesinin bir koşuludur. Bu nedenle sünnet işleminin erkekliğe giriş olarak adlandırılması, sünnetin dinsel işlevinin ötesine geçer ya da bu işlev ikili olarak işler. Erkek çocuğun sünnete ikna oluşu, dinsel, kültürel ya da tıbbi sebeplerden çok, sünnetin ona “erkek cemaatine giriş bileti” olarak sunulmasında yatar. Katılımcıların çoğu bu görüşü doğrulamış, erkek olmaya duyulan özlemin, çocuğa bu yönde yapılan telkinlerin daha baskın olduğunu belirtmişlerdir. Hatta katılımcılardan Adem, sünnet ile erkeklik arasındaki ilişkiyi doğrudan cinsel iktidara dayandırmış, sünnet ve eşlerin birbirleri

ile mutlu beraberlikleri arasında bağlantı olduğunu ifade etmiştir.

Sünnet olmayan çocukların pipilerinde işeme problemi var, enfeksiyon problemi var. Sünnet olunca bunlar ortadan kalkacak. Bunları insanlara nasıl anlatmak lazım. Belki ilmi yönünü İslam ülkelerinde bu yıllardır yapılıyor, hiçbir şikayet gelmemiştir. Onlardan sünnet olup eşleriyle çok iyi ilişkiler kurup, onları bırakmayanlar var. Bu Osmanlı'ya hayrandırlar bu yönden. Eşleriyle mutlu olmak yönünden. Araştırdım ben bunu neden Avrupalılar sünnet olmaz, neden evlenirler, karılarını aldatırlar. Aslında baştaki sebep etken bu erkeklik problemi, erkeklik problemi. Bilseler ki sünnet hem ilmi hem tıbbi. Kitabımızda bu yazılmış, yapılmış sünnet eğer onlar da bilseler de bunu onlar da sünnet olacaklar aileleri onları bırakmayacak. Demek ki bu eşleri de bir arada tutan bir şey. Diğer boyutlarıyla beraber sosyal bir olgu bu. Çok merak ettiğim bir şey neden Rusya'daki kızlar geldiler Türkler'le evlendiler. Sıkıntı bu. Biri ekonomik diğeri de bu işin iç yüzü bu. Demek ki sünnet olmak şart. (Adem, 46 yaşında, ön lisans mezunu, üç çocuğu var, memur)

Erkek çocuk doğum itibarıyla biyolojik olarak kadın olmadığını ispatlamaktadır ancak sünnet, askerlik gibi ritüelleri yerine getirerek yeni bir doğum gerçekleştirmektedir. Bir erkek “gerçek” bir erkek olduğunu her daim kanıtlamak zorundadır. Sünnet, erkek olmanın kanıtlanmasında birinci aşamayı ifade eder. Erkeğin bu aşamayı güçlü, ağlamadan, sızlanmadan, kahramanlıkla geçmesi gerekir. Yani kamusalığa açık, ondan aldığı onay ile kadını tüm özelliklerin kaybedilerek kazanılan bir erişimdir erkeklik.

Sünnet olan birey, askere gidene kadar erkeklik imtihanına ara verir. Erkek olma sürecinde askerlik, yeni bir sınanma alanıdır.

Askerlik: Askere Gitmeyene Adam Demezler

Zorunlu askerlik bir ulus devlet olma pratiğidir ve ilk defa Fransa'da uygulanmaya başlamıştır. Daha önce imparatorluk orduları kuran Avrupa devletleri bu uygulamalarını zorunlu askerliğe dayalı millî vatandaş ordularına bırakmışlardır. Bu ordular uluslaşmanın sonucunda kurulmuş olmakla birlikte, uluslaşmayı hızlandıran bir etkiye sahiptirler (Altınay ve Bora 2002). Ülkemizde ise II. Meşrutiyet sonrası yaşanan çalkantılı süreçte militarist değerler ve önkabuller, güçlü olanın yaşayıp, zayıf olanın yok olacağına yönelik tezlerle milliyetçi düşüncüyü beslemiştir. Öztan'a göre, Almanya ve Japonya'nın 20. yüzyıl başındaki yükselişlerindeki birincil etkenin militarist yapı olduğuna inanıldığından, Türk milliyetçi yapısında da milletin ordulaştırılması süreci başlamıştır (2013: 80). Cumhuriyet'in kuruluşundan sonra 1927'de TBMM'de zorunlu askerlik her Türk erkeğinin zorunlu vazifesi sayılmıştır T.C. Anayasasının 72. maddesi ile vatan hizmeti her Türk'ün hakkı ve ödevi olarak tanımlanmış, Türkiye Cumhuriyeti tebaası olan her erkek zorunlu olarak bu hizmeti yerine getirmekle yükümlü kılınmıştır.

Askerlik ulus devlet yapılanmasında sadece genç erkeklerin zorunlu olarak yaptığı, ülke güvenliğini sağlama görevini yerine getirdiği, kitlesel olarak katılım gerektiren, bir hizmettir. Askerliğin fiziksel ve zihinsel açıdan sağlıklı her genç erkek için zorunlu oluşu, erkek vatandaşlar arasında

eşitliğe dair vurguya bir göndermede bulunur. Ancak eğitim ve sınıfsal olarak ayrışma yaşandığı için askerlik eğitim görmeyenler ve parası olan ve olmayanlar için farklı sürelerde tamamlanır.

Askerlik Türk kültürünün içine sindirilmiştir. Devleti "baba", askerliği "peygamber ocağı", askeri ise "Mehmetçik" olarak adlandıran sistem, dinî referanslarla askerliğin "kutsal" bir görev olarak görülmesini sağlamıştır. Askerlik yaygın olarak Türk kültüründe vatan borcu olarak kodlanmıştır, bu kodun devamı namus borcudur.¹ Vatani savunmak ve namusu savunmak eşdeğer görülmektedir. Bu anlamda askerlik, pek çok erkeğin önüne evlenebilmesi ve bir iş kurabilmesi ya da işe girebilmesi için sınanması gereken bir kıstas, aşılması gerekli bir eşik/engel olarak konmakta, askere gitmeyen kişilere kız verilmemekte, işe alınmamaktadır. Askerlikle birlikte gencin olgunlaştığı, zorluklarla savaşılabilmeyi ve sabretmeyi öğrendiği varsayılmaktadır. Bu nedenle geleneksel kültürün canlı olduğu pek çok yerde, askere gitmeyenlerin/askerliği erteleyenlerin erkeklikle bir sorunları olduğu var sayılmaktadır, bu kişiler "çürük"tür² toplumun gözünde. Hegemonik erkekliğin birincil ölçütü heteroseksüel oluşudur. Askere giden kişi, toplumsal hayatta çevresine şu mesajı vermektedir: Fiziksel ve zihinsel açıdan sağlıklıyım, (saklasa bile) eşcinsel değilim, erkeğim. Sancar'a göre, askerliğin erkekleri ikna olmaya yöneltecek kültürel pratikler içermesi zorunludur. Militarist pratiklerin içselleştirilmesi ve erkeklerin ölme ve öldürmeye hazır hâle gelebilmeleri için askerliğin bir tür "erkeklik imtihanı" olarak var olması gerekir ki

ancak bu imtihanı başarı ile geçenler “sağlam erkek” olarak topluma katılmaya hak kazanabilsinler (2009:155). Kadın ve erkek olarak iki cinse ayrılarak cinsiyetlenmiş toplumda “erkek olamamak” ekonomik, sosyal ve kültürel olarak aşağılanmayı, dışlanmayı beraberinde getiren, taşınması zor bir yükür. Aşağıda yer alan görüşmecinin belirttiği gibi, toplumsal hayatta dışlanmamak için askerliğe engel olabilecek sağlık sorunu bile göz ardı ederek, askere gitmek isteyen erkekler vardır. İbrahim de bunlardan biridir.

Psikolojik olarak Türkiye’de illa askerlik yapmak gerekir. Askere gitmemiş daha adam olmamış ki derler, zorluğu görmemiş ki sözleri söylenir toplumda. Psikolojik baskı oluşur. Hatta bana oldu. Muayenede küçük bir şey çıktı sen askere gidemezsin dediler. Yok dedim, ben gidecem turp gibiyim. Böyle şeyler yaşadım yani mutlaka gidecem dedim. Toplumsal baskıdan kaynaklanıyor. Döndüm mü bir askerliğini yapamadı, döndü demesinler diye. Bugün bile öyle derim. Şırnak’taydım, çatışmasız günümüz geçmezdi. Cudi dağında bir asker vuruldu, erin adı İ, benim adım da İ. Ben jandarmayım, ne kadar işkence ki bize memlekete telefon açmak bile yasak. Askerlik yaptığım köyün muhtarının evine telefon etmeye gittim telefon bozuk. Sonuçta bir hafta geçtiğinde gittim, aradım İ vuruldu ama ben o İ değilim. Annem teravihe gitmiş, anne me bir kadın sizin oğlanın yaptığı yerde asker vuruldu, adı İ demiş. Annem mahvolmuş. İşte ben bu koşullarda bile niye askere geldim demedim. (İbrahim, 46 yaşında, lise mezunu, dört çocuğu var, işçi)

İbrahim’in askerde iken gerek kendisinin, gerekse ailesinin yaşadığı

zorluklar, onu askerlikten soğutmuş, görüşme sırasında da askere gitmiş olmanın öneminden bahsetmiştir. Toplumsal baskı; askere gitmediği (gidemediği) için kız verilmemesi, dedikodusunun yapılması, işe alınmaması “adam yerine” konmaması gibi sonuçlar onu bu düşünceye itmiştir. İbrahim’e göre, sadece “toplumsal baskıyı kırabilmek için, ben erkeğim” diyebilmek için kişinin askere gitmesi gerekir. Askerlik ile ilgili diğer pek çok olumsuz görüşlerine karşılık İbrahim “belki ben bile askere gitmemiş biri için askere gitmemiş bak diyebilirim” diyerek aslında şikayet eder gibi görüldüğü toplumsal sistemin kodlarının içinden konuşmaktadır.

Erkek olma sürecinde askerliğin olgunlaştırdığına inanılan yönlerinden birisi askere atılan dayaktır. Erkek olma sürecinde askerlikle çelişen bir nokta, erkek olanın kendine bir şiddet uygulayan varsa ona aynen cevap vermesi şeklinde özetlenebilecek bir durumdur. Erkeklerden beklenen bu tepki, askerlikte tersine çevrilir. Askerlikte tokat vurana onun gibi cevap verilemez. Yani askerlik, erkek olma imtihanının hem kaybedilip, hem kazanıldığı bir yerdir. Görüşmecilerin hemen hiçbirisi bizzat dayak yediğinden bahsetmese de bu olgunun varlığını doğrulamıştır. Askerde yaşanan şiddet, âdeta erkeklik imtihanının geçilmesi gereken zorlu bir aşaması olarak kabul edilmektedir. Hiyerarşik örgütlenmenin ve şiddetin sorumlulukla özdeşleşmesi, pek çok katılımcının bu şiddeti “normal” kabul ettiğini göstermektedir. İçinde Adem’in de yer aldığı araştırmaya katılan katılımcıların çoğunluğu, askerliğin sorumluluk, tekleştirme, hizaya getirme, kişinin askerden önce yapmadığı işleri – ya-

tak toplamak, patates, soğan soymak, ayakkabı boyamak gibi- yapmaya zorlama anlamında askerlikte yaşanan deneyimleri olumlamakta, bunlara “erkek olma imtihanında” aşılması gereken merhaleler gözüyle bakmaktadırlar:

Orda hiyerarşi var, sorumluluk var. Sonuçta evinde yatak düzeltmezsin orda yatak kültürü var, saç traş kültürü var, dişini fırçalamak, ayakkabını boyamak zorundasın. Verilen emirlere uymak zorundasın. İnsan bir nevi fırında pişiyor ekmek gibi. Saatinde yat saatinde kalk, saatinde yemek ye. Görüyorsun burada paspal dolaşan insanları askerliğe uymaz bu. Hiç eline patates almayan soğan almayan insana soydururlar. Askerlikte bize anlatılanlar gibi şeyler yok. Sen verilen görevi yap hiçbir şey olmaz. Ama bazen suçsuz iken suçlu gözüyle bakılmıyor mu? Eğer bir amirin sana iki üç kişi suçluysa sen de cezalanırsın. Askerlikte de öyle. Orda yetmiş buçuk türlü insan var. Baba ailesinin koruyamıyor, iki üç çocuğuna disiplin sağlayamıyor. Bir komutan 100 kişinin bir bölük komutanı 500 kişinin, tabur komutanı 1000 kişinin disiplinini sağlıyor (Adem, 46 yaşında, ön lisans mezunu, üç çocuğu var, memur)

Askerliğin erkeği ham durumda alıp olgun/pişmiş durumda bitirilmesi metaforu Selek (2011) ve Altınay’ın (2013) araştırmalarında da ortaya konmuştur. Askerlik varılması gereken önemli bir menzil olarak toplumsal hafızaya kaydedildiği için, askere gidilmeden önceki zamanlar çocuklukla eş değer tutulmakta, sağlıklı bir erkek ancak askerliğini yaptıktan sonra, “olgunluk” sınavından geçmiş kabul edilmektedir. Selek’in de ifade ettiği gibi, askerlik erkekler tarafın-

dan deneyim ve sınanma alanı olarak görülmekte, erkek ne kadar deneyim yaşarsa, hane dışını ne kadar çok tanırsa kendisinden beklenen cinsiyet kalıplarına o kadar uygun hâle gelmektedir (2011: 209). Sami, askerden önce çocuk olduğunu evliliği, düzgün bir işi düşünemediğini ancak askerlik sonrasında bunları gündemine aldığını söylemiştir. Sami askerliğin itaat etme ile ilişkisini örneklemektedir:

Mesela hiç özel sektörde çalışıp, patronun sözünün ne demek olduğunu, haksızlığa uğramanın ne demek olduğunu, maaşını vermemeyi bilmeyenler bir de askere gitmemişse, askerde illaki bir disiplin altına giriyorsun. Hayatı daha iyi anlıyorsun o yönden. Emir komuta altına giriyorsun. Anlıyorsun hayatın gerçeğini. Kızdığın zaman kızamıyorsun. Arkadaşına annene kızarsın ama orda susman gerektiğini çok iyi anlatıyorlar sana. Yani görüyorsun, şiddet, ceza. Zaten senin aklında olduğu için cezaya kalmamaya çalışıyorsun. (Sami 36 yaşında, lise mezunu, bir çocuğu var, güvenlik görevlisi)

Sami’nin askerlikle ilgili düşünceleri Altınay’ın görüşünü doğrular. Ona göre, erkek vatandaşlardan üretken ama itaatkâr bedenler yaratmayı hedefleyen askeri disiplin uygulamaları ile iktisadi ve siyasi hayatın diğer alanları arasında bir ilişki vardır (2013:214). Askerlikte bir erkek hiyerarşiyi, güçlüye boyun eğmeyi öğrenmekte ve bu bilgi askerlik sonrası iş yaşantısında kullanışlı bir bilgiye dönüşebilmektedir. Adem’in görüşleri ise görüşülen birçok erkeğin ortak düşüncesini yansıtmaktadır:

Derdiler da askere gitmeyene kız verilmez, aslında erkekliğin ilk adımı, peygamber ocağı da deniyor. Orda bağ-

lar daha sıkı, orda insanların kendilerine olan güvenleri, erkeklik güvenleri artıyor, ben adam oldum diyor. Bizim orda askere gitmeyene çocuk gözüyle bakarlar. Oraya giden kişi artık adam oldum der. Sorumluluk alabilir, olayın farkındadır, işe girebilir, evlenebilir, birilerine bakabilir. Ondan önce de şöyle bakarlar buna ne verirsen ver bu ne ticaret yapar, ne uşak, ne karı bakar der. Erkekliğini tamamlamamış ya da sorumlu bir erkek değil derler. (Adem, 46 yaşında, ön lisans mezunu, üç çocuğu var, memur)

Daha önce yaşadığı yerden, anne ve babasının evinden uzaklaşmamış bir genç için askerlik; yeni yerler görme ve yeni insanlar tanıma fırsatını beraberinde getiren ancak karşılaşılan zorluklar nedeniyle göz korkutulan bir süreçtir: “Askere git de gör gününü” ifadesi, gencin karşılaşıacağı zorlukları önceden haber veren bir ifadedir. Askerliğini bitirmiş erkek, bu anlamda zorlukların üstesinden başarıyla gelmiş, erkek olma sürecinde önemli bir aşamayı atlamıştır. Bu nedenle genç erkeği “olgunlaştırıcı” olduğu sıklıkla söylenen askerlik toplumsal olarak çeşitli anlamlar yüklenen bir süreçtir. Türkiye’nin farklı yörelerinde erkeği yeni toplumsal konumuna hazırlayan askere gidiş öncesinde, asker adayı için eğlence düzenlenir, yemekler yedirilir, ona harçlık verilir, kurban kesilir.

Askerlik katılımcılar tarafından, yeni yerler görme dışında, yeni alışkanlıklar kazandıran bir işlev olarak da görülmektedir. Bir kamu kurumunda yönetici olarak çalışmakta olan ve askerliğini yedek subay olarak yapan Mehmet, “Tuvalet alışkanlığı bile olmayan insanlar vardı. Daha önce biriyle iletişim kurmamış, aynı

mekânı, yatakhaneyi paylaşmamış insanlar vardı. Her şeyi orda tanıdı. Grupla yemek yeme alışkanlığı yok, çatal kullanmayı bilmiyor bu dediklerim 89’da oluyor. Kendini temizleme yani başka şeyler yok. Bunlar askeriyede belki zorlama ile oluyor ama disiplinle oluyor. Kendi başına bıraksan olmaz. Orda sorumluluğu, paylaşmayı öğreniyorlar. Sosyal ortamlarda bulunuyorlar, değişik ortamlardan gelen insanlarla aynı paydada buluşuyorlar” ifadesiyle askerlik ve bilgi/görgü arttırma sürecini örneklemiştir. Altınay’ın (2013:239) araştırmasında da askerliğin medeniyet götürme işlevi olduğu gösterilmiştir. Buna göre askeriye, erleri gerektiğinde okuma yazma bilgisinin dışında medeni bilgilerle de eğitmekte, onları sivil hayata hazırlamakta, özellikle kırsal bölgelerde yaşayan erkeklerin askerlik sonrası eğitim, disiplin ve görgü açısından bilgi ve deneyimleri zenginleşmektedir.

Aynı bir insan olabilmek için oğlan çocuğunun önemli bir iş yapması gerekir. Oğlan bir sınavdan geçmek zorundadır, annesiyle bağını koparmalıdır... Böylece oğlanın erkekliği, annesinden ayrılışını ve annesinden ayrı ve ona karşı olarak tanımlanmış bağımsız bir toplumsal statüye girişini temsil eder, (Kandiyoti 1997:185) bu nedenle erkekler için askere gitmek, evden ayrılmak ergin olmanın, adam yerine konmanın önemli bir aşamasıdır. Askerlik erkeği yaşadığı yerden uzaklaştırmakta, tüm alışkanlıklarını geride bırakmasını talep etmektedir. Askerliğe yeni başlayanlara verilen “acemi” eğitimleri, erkeği askerdeki yeni pozisyonuna hazırlama görevinin yanı sıra onun eski alışkanlıklarını, farklılığını vurgulamaya yarayan özelliklerini törpülemeyi de içerir. Aydın

ve Ahmet aşağıda bize askerliğin geçmiş alışkanlıkları nasıl yerinden ettiğini ve sürecin kişinin benliğini şekillendirme gücünü göstermektedirler:

Ben usta birliğine giderken sana anlatıyorlar, babam derdi ki ‘git oğlum göreceksin’, öbürü şöyle diyor, ‘yağmur yağarken ağaçları sulatıyorlar’. İlk gittiğinde psikolojin çökük oluyor. Ben ilk gittim acemiliğimde afedersin bildiğin bir koyun gibiydim; “git lan gel lan” dese bana bir asker, sıfırlanıyor-sun. Özgüven diye bir şey kalmıyor, onu anladım usta birliğinde, iki artı iki dört eder diyemiyorsun. (Aydın, 36 yaşında, lise mezunu, bir çocuğu var, memur)

Askerde sabır denen kavramı öğreniyorsun. Sabır derken günün sabrı değil. O kadar gün nasıl geçecek sabrı değil. Orda yaşanan şeylere sabır etmeyi öğreniyorsun. Nizamiyenin içine girdiğim gün hiçbir şey bilmediğim duygusuna kapıldım. Meslek yok, kariyer yok, hiçbir şey yok. Yeşil elbiseleri giyince yeşil elbise giyen insanlar oluyorsunuz, bir nevi sayı gibi. Aileden uzaksınız, her şeyden uzaksınız. Dünyada her şeyden uzaksınız. Üstünüzde insanlar var. Sizin adınıza karar alıyorlar, gerekirse dövüyorlar. (Ahmet, 38 yaşında, lise mezunu, iki çocuğu var, memur)

İhsan “askerlikte sabrı, aileden uzaklıkla baş etmeyi, kendi adına alınan kararlara itaat etmeyi, gerektiğinde dövülebileceğini öğrendiğini” söylerken, Mustafa “askerliğin ilk başlarda insanın tüm özgüvenini sıfırladığını, bildiği her şeyi unutturduğunu”, Hüseyin ise “annesini çok özlediğini” ifade etmektedir. Karşılaşılan bu durumlar askeri eğiten/olgunlaştıran koşullar olarak düşünülmektedir. Asker anneleri de ordunun bir eğitim yeri ol-

duğu konusunda hemfikirdedir (Kaplan,2013: 355). Askerde iken herkesin üniforma giymesi onları birbirinden ayırlamaz kılmakta ve ayrıcalıklarını yok etmektedir. Bilinçli bir süreçte gerçekleşen bu durumla asker baş ederek de olgunlaşmaktadır.

Pek çok görüşmeci askerlik yaparken askerin her anının planlanmış olmasından bahsetmiş, ancak buna rağmen disiplin ile şiddet ilişkisine hiçbir görüşmeci değinmemiş, bahsettiğinde de bunun gerekli olduğunu belirtmiştir. Erkekliğin şiddet ile, dövüşme ile ilişkilendiği ortamda, kendinden güçlüye itaat etmek gerekliliği öğrenilmekte, şiddet bu şekilde katlanılır kılınmaktadır. Milliyetçi tahayyülde sağlıklı ve nizami bir toplum yaratma arzusu modern erkeklik kurgusunda önemli bir unsurdur (Sünbuloğlu, 2013:400). Bu nedenle askerlikte şiddetle birlikte yaratılmak istenen “asker bedeni”nin kurallara uyma zorunluluğu bu arzunun sonucudur. Asker bedenine atfedilen özelliklerin “sembolik değerinin yüksek oluşu”nun (Sünbuloğlu, 2013:400) nedeni bu durumdur. Mustafa ve Murat askerliğin disiplin edici yönünden övgüyle bahsetmektedirler:

Askerlik öncelikle disiplin kazandırıyor, toplu halde hareket etmeyi kazandırıyor. Ast üst ilişkisini öğreniyorsunuz. Vücudunuz belli sisteme giriyor, belli saatlerde yatıyor uyanıyorsunuz, vücudunuz daha fit oluyor, bir de milliyetçilik duygusunu kazanıyorsunuz. (Mustafa, 41 yaşında, üniversite mezunu, iki çocuğu var, memur)

Sivil yaşantı ile asker yaşantısının mantıkları çok çok farklı. Sabah çok erken saatte kalkıyorsunuz, belki görev nedeniyle gece saat 1’de yatmışsınız. Orda saatleri dolduruyorlar, sizi

hiç boş bırakmıyorlar. Olgunlaştırmaya gelirse bizim toplumumuzda olgunlaştırır. Askerlik bana disiplin kattı, saatlerin doğru biçimde kullanmayı kattı, Türkiye gerçeklerini tanıdım, Türkiye'nin her yerinden insan geliyor. (Murat, 46 yaşında, üniversite mezunu, iki çocuğu var, memur)

Modern ulus-devlet dünyasının bir uygulaması olarak doğan zorunlu askerlik erkek bireyleri ancak askerlik sonrası yurttaş olarak kabul etmektedir. Bu kabulde askerlik yapan erkekler, kadınların önüne geçmektedir. Erkekler askerlik sonrasında "erkek" kabul edilmenin belgesini alırken, bu düzende kadına ait her özellik, küçük düşürülmekte, aşağılanmaktadır. Askerlik hegemonik erkekliğin kurulduğu en önemli alanlardandır. Hegemonik erkek heteroseksüeldir. Bu nedenle askeri eğitimler; erkekliğin ispatlandığı, "kadın olma"nın hakaret kabul edildiği, saldırgan erkekliğin yüceltiildiği deneyimlerdir. Askerlik bir erkeği çocukluktan çıkardığı gibi, onun kadın olmadığının da ispatını sağlar. Nagel'in araştırmalarına göre, bir erkeğin en büyük korkusu "korkak" "kız kılıklı" olarak tanınmasıdır çünkü yalnızca korkaklar görevden kaçır, erkekler korkak değildir (2000: 73). Erkekler "görev", "namus", "milliyetçilik", "özgürlük" vaatlerinin yanı sıra askerde geçirecekleri zamanı maceranın çekiciliği, erkek yoldaşlığı, insanın kendini denemesi ve kanıtlama fırsatı gibi nedenlerle askere ya da savaşmaya gitmektedirler (Nagel, 2000: 85). Connel, hegemoninin kültürel ideal ve kurumsal güç arasındaki ilişkilerde oluşmasının muhtemel olduğunu belirtirken, askeriyenin, iş yaşamının üst kademelerinin ve hükümetin hep erkeklerden oluşmasını örnek gösterir

(1995: 213). Kadınların dışta tutulduğu mekânlar olarak kışlalar hegemonik erkek kurumları olarak "erkeklik ve erkeklik normlarının tekeli altına alınan ve hegemonik erkekliğin doğalllaştırıldığı" (Kronsell, 2005: 284) kurumlarıdır.

Militarizmin kabul gördüğü toplumlarda kadınlar tamamen askerliğin dışında tutulmazlar. Kadınlar bu sürecin içinde hayati öneme sahip ama erkeklerden farklı ve eşit olmayan roller üstlenir (Yuval-Davis, 2007: 176). Kadınlardan beklenen; asker bir oğul yetiştirmek, savaş zamanında gerek cepheye gerekse cephe dışında savaşa dâhil olmaktır. Anneler, eşler ve kız arkadaşlar için "kabul gören erkeklik kriterleri olan "onurlu evlat", "koruyucu koca", "çekici erkek arkadaş", "yerel kahraman" gibi kriterler (Enloe,2010) de askerlik dolayısıyla ortaya çıkan hegemonik erkekliği destekler. Modern ulus devlet tahayyülünde vatan kadın bedeni olarak düşünölmüş, ulus (Najmabadi, 2000: 118) erkek kardeşlerden kurulu biri birlik olarak hayal edilmiştir. Askerlik yapan erkek hem vatanın hem de bütün kadın yurttaşların namusunu koruduğu için kadınlar anne, eş, sevgili olarak erkeğin orduda bulunuşuna destek olmalıdır (Aykaç, 2013: 154). Askerden dönen erkek, bu imtihandan geçmiş biri olarak ailenin namusunu korumak, kollamak, gerektiğinde intikam almakla yükümlü kılınmakta, kazandığı ayrıcalıklı konumuna aile içinde itaat, toplum nezdinde de saygı beklemektedir. Araştırmada görüşme yapılan katılımcılar, kimi yönlerinden şikayet ettikleri askerliği genelde olumlamışlardır. Bu durum şehrin milliyetçi ve muhafazakar yapıyla paralellik göstermekte, askerlik erkeklik imtihanının geçilmesi mutlak

gerekli bir durağı kabul edilmektedir. Askerliğin tamamlanmasıyla, hayat akışında önemli bir aşama geçilmiştir ancak erkeği daha zorlu bir imtihan beklemektedir: İş bulma.

İş Sahibi Olmak: İş İnsanın Kimliğidir, Çalışırsan Daha Saygın Hâle Gelirsin

1750'lerde başlayan Endüstri Devrimi, gerek erkek gerekse kadınların yaşantılarını değiştirmiştir. Kentler büyümüş, tarım gerilemiş, iş ve işyeri birbirinden ayrılmış, toplumsal hayat cemaat hayatından cemiyet hayatına dönüşmüştür. Bu ortamda toplumsal cinsiyet rolleri değişmiş, erkekler ev dışında ücretli işlerde çalışmaya başlamış, kadınlarsa iş gücünden dışlanmış ve ekonomik açıdan erkeğe bağımlı kılınmıştır.

Colinson ve Hearn'e göre, "endüstriyel kapitalizm çağında "modern" erkeklik değerlerinin kurulduğu en önemli yerlerden biri, "çalışma yaşamı"dır. Erkekliğin önemli bir kısmı işyerinde kurulur. Çalışma ilişkileri, ev, aile, işyeri, kamusal dünya ve devlet gibi çok değişik alanların iç içe girdiği bir ilişkiler ağıdır" (Akt. Sancar 2009: 59). Erkekler para kazanırken, ev dışında olmanın getirdiği bir sosyal açıdan üstün konuma kavuşurlar. Bu anlamda ev işleri değersiz, para kazanılan işler değerli kabul edilir. İşin ekonomik boyutları daima kültürel ve toplumsal boyutlarla beraber işler. Bir işte çalışıyor olmak, erkeklik imtihanının/hegemonik erkekliğin öncül koşuludur. Askerliğini bitiren her erkekten öncelikle beklenen, onun bir işe yerleşmesidir. "Erkek olmak aslında herkes tarafından kabul edilecek bir çalışma ahlakına sahip olmak ve bu sayede "çalışan erkek" olmayı başarmaktır" (Sancar 2009: 59). Bir erkek için top-

lumsal kabul ve kimlik, çalışılan iş dolayısıyla kurulur. Alper, "iş insanın kimliğidir ve sen işinle saygınlık kazanırsın" derken, Salih de "iş olmayanın adam yerine konmadığını, toplumda söz sahibi olmadığını" belirtir.

Görüşülen erkekler iş ve özgürlük arasında kesin bir bağlantı olduğunu ifade etmişlerdir. Aşağıda görüşleri yer alan İrfan ve diğer görüşmecilerin çoğuna göre, erkeğin aileden özgürleşmesi, iş bulması, çalışması gereklidir, kadınlar içinse bu zorunluluk bulunmamaktadır.

Normal aile düzeni içinde aile kadını kolluyor. Erkek öyle değil. Aile kuruyor, çocuk sahibi oluyor. Özgürlük babanın eline bakmaktansa, kendi harcamanı yapmaktır. Kadın zaten anne baba koruyor, çalışmasa da aile ona bakıyor, evlenene kadar. Ama erkek çocuk bir zaman sonra aileye yük oluyor. Çalışsın isteniyor. Çalışsın çocukluk çocuk sahibi olsun istiyorlar. (İrfan, 38 yaşında, lise mezunu, bir çocuğu var, memur)

İrfan'ın ifade ettiği toplumun ataerkil düşünce yapısını yansıtmaktadır. Bu yapıda ailenin mutlak reisi erkektir ve maddi geçim yükü onun üzerinde olmalıdır. Kadının çalışması bu anlamda gerekli değildir, eğer çalışıyorsa bu aile bütçesine katkıda bulunmak içindir. Temel geliri kazanma yükü erkeğin üzerindedir. Para kazanmak bazen kaynağı sorgulanmaksızın bir erkek için değerli bir olgu olarak görülmektedir. Esat'a göre, bir erkeğin, düzenli, iyi bir gelire sahip olması, "başarımın ölçütü" olarak değerlendirilmektedir:

Türk toplumunda şöyle bir yargı var eğer bir erkeğin işi var, cebinde parası var ve eve gelirken torbada bir şeyler getiriyorsa eve, o erkek mey-

dan savaşını kazanan bir komutan gibidir. Türk toplumunda insanların beyin yapılarına kalitelerine çok fazla bakılmaz. İşine, iş derken cüzdanına bakılır, bu ne kadar kazanıyor, nerede yiyor, ne marka giyiniyor onun akli ve kişiliği yükselir. Para biterse düşer. Siz çok iyi bir insan olun, zeki olun, kültürlü allame-i cihan olun, asgari ücret alın, size boş işlerle uğraşan aymazın biri derler. (Esat, 36 yaşında, üniversite mezunu, iki çocuğu var, öğretmen)

İş bu kadar önemliken bu sınavı veremeyenlerin toplumsal konumları sarsılmakta, işsizlik erkekler için acı bir deneyim olarak yaşanmaktadır.³ Aşağıda yer alan Adem ve Murat işsizlik sürecini evli ve çocuklu iken yaşamıştır. Bu süreçte iki görüşmeci de sadece kendilerinin değil ailelerinin de geçiminden sorumlu olmak ve bu sorumluluğu yerine getirememekten dolayı geçmişte acı çektiklerini söylemişlerdir:

İşsiz insan yarı deli demektir. Toplumda kabul görmez. Evlendiysen sana selam veriyorlar, değilsen vermiyorlar. Eğer işsizsen herif seni arabaya bile almaz. Evlilik bile seni kurtarmaz. İşsiz adam beş para etmeyen adam olarak düşünülür. Çocuk sahibi olup işsiz olmak ne demek? Doktora götüreceğim param olmazdı, mama, bez alamazdım. Şiddet, sıkıntı insanın hayatı yok oluyor. Senin canın bir şey değil, o nasıl yaşayacak? İşe girince hayatım kurtuldu, çocukların hayatı kurtuldu, daha saygın hâle geldim. (A. K 46 yaşında, ön lisans mezunu, üç çocuğu var, memur)

İşsiz kalmak çok kötü bir duygudur. Ayaklarının üzerinde durmak, kimseye muhtaç olmamak bir erkek için çok önemli bir noktadır. Şimdi

eğer bir birikiminiz yoksa, aileniz zengin değilse, çok kötü bir durum, bu da yetmez, kâbus gibi bir şey. Kesinlikle. Almanız gereken, yapmanız gereken şeyler vardır; ailenin temel gereksinimleri. Eğer siz ailenin reisi olarak görüyorsanız kendinizi. Kendinden başka çoluğunu çocuğunu düşünmek zorundasınız, eğer evlendiyseniz. Bu çok kötü bir duyguydu. (M. Ç, 41 yaşında, üniversite mezunu, iki çocuğu var, memur)

Erwin Goffman, (1986) işsizliğin toplum tarafından damgalanarak, dışarıdan açıkça görülebilir bir işaretmişçesine yaşandığını anlatır. Goffman'a göre işsiz, ona yöneltilmiş aşağılayıcı bakışlar karşısında, kendini gizlemeyi, bu bakışlardan kaçınmayı ister. Çalışmamak, toplumun bir parçası, "düzgün bir vatandaş" değerli biri olmayı engeller, başkalarının gözünde kendi değersizliğini görmesine yol açar (akt. Bora 2011: 130). Aşağıdaki görüşleri yer alan Sami de işsizliği psikolojik yıkımla deneyimlemiştir.

Hayatımın en zor anları. İnsan çalışarak bu kadar yorulmaz. Bir de insanda psikolojik varsa. Babam bana baskı yapmadı ama çevreden, mahalleden psikolojik baskı hissettim. Bir komşumuz gelip de ya da annemin bayan arkadaşının vah vah bu çocuk işsiz mi çalışmıyor mu demesi, bu psikolojik bana en büyük cezaydı. Mahalleye girmek istemezdim, kendi evime girmeye korkardım. Seni gören insan diyor napıyorsun. Boştayım diyorsun, seninle muhabbeti kısa kesiyor, kötü insan muamelesi yapıyor. Ben bunu yaşadım. Benim eski arkadaşımın karşılaşıyoruz; ben desem ki "X şirketinde çalışıyorum, maaşım az güzel olsa he mi diycek", ben bunu gözlemledim. Adama meraba dedim, boştayım de-

dim, elini hemen çekti, yangından mal kaçırır gibi kaçtı. (Sami 36 yaşında, lise mezunu, bir çocuğu var, güvenlik görevlisi)

Ataerkil düzende iş sahipliği, söz sahipliği demektir. İşin varsa kadın ve çocuklar üzerinde hükmedebilirsin. Diğer türlü işsizlik “kadınılaşmakla eş bir suçlama ve aşağılamayı beraberinde getirmektedir. Bir erkeğin yetişkinliğinin ve “gerçek bir erkek” olarak görülmesinin en önemli ölçütü düzenli bir iş sahibi olmasıdır” (Sancar 2009: 102). Akif evi geçindirememenin erkeği karısına ve çoluk çocuğuna karşı güçsüz kaldığını belirtirken bu durumu doğrulamaktadır:

Bocalardık, işsizliğe teslim olarak, evi geçindiremediğin zaman çoluğuna çocuğuna karşı mahcup oluyorsun. Ekonomik güç eşine karşı hükmetme şeyi veriyor. Çoluk çocuğunu daha iyi sevk ve idare ediyorsun. (Akif, 48 yaşında, lise mezunu, üç çocuğu var, işçi)

İşsiz olmak, eve ekmek parası getirememek, ataerkil bir toplumda erkeğin yaralayan en önemli etkenlerden birisidir. Trabzon’da da ataerkil/geleneksel erkeklik kodları yaygın kabul gördüğü için erkek işsizliği erkeğin kimliğini var eden en önemli unsurun yokluğu olarak görülmüştür. İşsiz bir erkek, araştırmanın katılımcılarına göre gücü/iktidarı sınırlı, toplumsal hayatta saygı görmeyen, selam verilmeyen adeta yok sayılan bir duruma itilen bir erkektir.

Evlilik: Evli Erkeğin Toplumda Bir İtibarı Vardır

İşini bulan bir erkeği bekleyen en son imtihan, evlenerek çocuk sahibi olmasıdır. Ataerkil düzenin devamı/hegemonik erkekliğin ispatı, erkeğin ailenin reisi olarak kodlandığı sistemin kurulmasıyla sağlanır. Kamusal

gözün önünde, birçok imtihan geçilerek gelinen bir noktadır evlilik. Sünnet olmuş, askere gitmiş, iş bulmuş/kurmuş erkekler evlenmeye zorlanır. “Ne zaman evleneceksin” sorusu, *Demokles Kılıcı* gibi sallanır durur bekâr erkeğin başında. Yaşı kaç olursa olsun evlenmemiş kişi, ister yönetici, ister işçi olsun “tamamlanmamış proje”dir toplumun gözünde. İş olup da evlenmiyorsa bir erkeğin, “mutlak bir kusuru vardır” diye düşünülür. Ataerkil toplumsal yaşantıda evli olmamanın psikolojik yükü ağır olduğundan, erkekler evliliğe yönelir. Sancar’a göre evlilik, emeğinden başka satacak bir şeyleri olmayan mülksüz bir erkeğe bile üzerinde otorite sahibi olarak, bir ailenin geçimini sağlama yoluyla saygın bir statü verir. Erkeğin evlenerek bir aileye ‘reis’ olması, en yaygın ‘erkeklik inşa stratejisi’ haline gelmiştir. Mülksüz erkeklerin, kapitalist piyasada çalışacak bir iş buldukları zaman emeklerini satmaya rıza göstermelerinin altında yatan neden budur. Çünkü kapitalist sömürü ilişkilerine göz yumarak ancak çalışarak sahip olacakları ‘erkek ayrıcalığı’, bir kadına ve çocuklara ‘sahip olarak’ sağlanır (2009: 63-64). Evlilik ve sorumluluk bir erkeğin erkek olmasının ön koşulu gibi kabul edilmekte aşağıda görüşleri yer alan Ayhan ve Mehmet de bu görüşü doğrulamaktadır.

Bekâr bir erkeğin sorumlu olduğu bir ailesi yoktur, çocuğu yoktur. İşsiz bir insan gibi yaşar bekâr, parazit, çamaşırını, bulaşığını yıkayamaz, sorumluluğu olmadığından nasıl yaşadığını kendi de bilmez. (Ayhan, 42 yaşında, lise mezunu, iki çocuğu var, işçi)

Bekâr evlenemiyorsa onda muhakkak sorun vardır deniliyor. Bu

maddi olabilir, maddi yoksa başka bir sıkıntı vardır yoktur. Benim açımdan sorun yoktu ama toplum açısından var. Siz aile olmadığınız sürece eksiksizsiniz. Tamamlanmamış bir insansınız. Bu, kimlik olarak sürekli size veriliyor. Evlen çocuğun olsun, telkinleri sizi o yöne sürükler, aklınızda evlenmek yok olsa bile. Öyle bir zorunlu hissedersiniz kendinizi. Evlendim işyerinde bana algılar değişti. Bekârla evli arasında algı farkı var. Eksikliğini tamamlamış gibi. (Mehmet, 46 yaşında, üniversite mezunu, bir çocuğu var, yönetici)

Necmi, evlilik ve kimlik arasında bir bağ kurmakta ve evli oluşun erkeğe toplumda saygınlık sağlayarak ona kimlik verdiğini ifade etmektedir. Buna göre bir erkeğin kimliği sadece iş sahipliği ile değil hem iş hem de evlilik sürecine tabi olmasıyla sağlanmaktadır:

Bir kere evliysen, işin varsa, seni daha çok dikkate alıyorlar, sözün dinlenebilir oluyor. Evli değilsen, hele bir de işin yoksa toplumda senin kimliğin yok. (Necmi. 38 yaşında, üniversite mezunu, iki çocuğu var, muhasebeci)

Bir aile sahibi olmak, aile üyeleri tarafından sözünün dinlenmesi bir erkeğe mikro yönetim modelinin yöneticisi yapar. Aile toplumun çekirdeği sayıldığından, erkek bu mekanizmanın yöneticisi olarak dışarıdaki yaşantıda örselense dahi, evinde yenilenmektedir. Murat'a göre, evin maddi geçimini yüklenmek, sorumluluk sahibi olmak erkeği disiplin altına almakta, çalışmasının devamını sağlamaktadır. Düzenin devamını sağlayan bir etmendir evlilik:

Mesela evlilikle o dağınıklığı üzerinizden atıyorsunuz. Belli bir

disipline giriyorsunuz. Çalışmak zorundayım, çoluk çocuğum var onlara bakmak zorundayım, onları kimseye muhtaç etmemem gerekiyor o anlamda iş aramam gerekiyor, işse bunu halletmem, kariyerse halletmem gerekiyor. (Murat, 41 yaşında, üniversite mezunu, iki çocuğu var, memur)

Ailenin sorumluluğunu alarak belli bir disipline giren erkeğin karısından dışarıda çalışsın ya da çalışmasın beklentisi ev işlerini devralmasıdır. Dışarıda çalışarak yorulup eve gelmekle erkek sorumluluğunu yerine getirmiş kabul eder kendini. Ev işleri; yemek, temizlik, çocuk bakımı kadın alanına ait, kadın işi olarak kabul edilir. Araştırmanın katılımcıları, evliliği erkeklik imtihanının önemli bir menzili olarak görmüşler, iş gibi evliliği de toplumsal hayatta saygınlık kazanmakla eş değerde değerlendirmişlerdir. Ataerkil toplumlarda ekme parası kazanan erkekten beklenen evlenerek erkekliğini ispat etmesidir.

Sonuç Yerine

Bir toplumda erkeklik verili, hazır şekilde bulunan değerleri içselleştirmek suretiyle değil onları kazanmakla elde edilir. “Yaşam boyu öğrenme” süreci sonunda erkek, sürekli kendini kanıtlamak zorunda olduğu sınavlardan başarıyla geçmek zorundadır. “Hiçbir erkek kendiliğinden erkek kalmamaktadır. Erkeklik sıkı sıkıya uyulması gereken bir akitir. Emek istemektedir” (Türker 2004: 8). Erkekliğe dair her kodu, o toplumun, belli zamanlardaki erkekliğe ilişkin inanışları belirler. Tarihin her döneminde erkekten erkekliğini göstermek konusunda oluşan beklentiler farklıdır. O nedenle erkeklik mirası kaygan bir zeminde ilerler. Daima öteki erkek-

leri izleyerek “erkek” olunur. Kendine benzemeyeni dışlayan mekanizma erkeklere de uygulanır. Yeterince sert, kaba olmayan, küfretmeyen, zorluklara dayanamayan erkekler kadınsı bulunur. Erkek olmanın mayası sertlikle karılmıştır. Ya da hamuru sert mayalandığında erkek olgunlaşmış kabul edilir. Bir erkek başarısız olduğu imtihanlarını geçemediği durumlarda, erkekliğini kanıtlayamaz, erkekten sayılmaz. Gerilimli imtihanında erkeğe düşen, her daim erkekliğini kanıtlamaktır. Ancak her durumda “erkeklik, en çok erkeği ezmektedir” (Atay 2004: 11). Trabzon’da gerçekleştirilen bu araştırmada erkekliğin araştırmanın katılımcıları tarafından, sünnet, askerlik, iş bulma ve evlilik süreçleri geçerek ilerlenen, başarı ile tamamlanması beklenen ve oluşmuş ve değişmez bir yapı olmayıp, geçilen her aşamada ispat edilmesi gerekli bir unsur olarak değerlendirildiği görülmüştür. Trabzon şehrinin toplumsal yapısının ataerkil kodlara uygun olarak yapılanması neticesinde, araştırmanın katılımcıları, erkekliği; “güç, direnç, duygusallıktan uzak olma, sabır, hükmetme, gerektiğinde itaat etme, zor olsa da başarma, iş gücü sahibi olma” kavramları çerçevesinde tarif etmişlerdir. Bu tarif, erkekliğin Trabzon’a özgü bir tanımlaması değildir ancak şehrin erkekliği besleyen, erkek olma tezahürlerinde ondan beklentiyi arttıran yapısı ve herkesin birbirini tanıdığı görece küçük bir şehir olması dolayısıyla katılımcılar; erkekliği işsizken, sağlık ya da başka nedenlerle askere gidememiş ya da evlen(e)memişken çok daha ağır bir tecrübe olarak yaşamışlardır. Daha karmaşık ve büyük şehirde anonim bir hayat sürme olasılığına göre,

kamusal gözün her daim kişi üzerinde yoğunlaştığı, eksikliklerin bir damga olarak yaşandığı Trabzon’da erkeklik imtihanı da zorlu bir imtihan olarak yaşanmaktadır.

NOTLAR

- 1 Konu ile ilgili olarak Joane Nagel. “Erkeklik ve Milliyetçilik: Ulusun İnşasında Toplumsal Cinsiyet ve Cinsellik”. Çev. Aksu Bora, *Vatan, Millet ve Kadınlar*. Der. Ayşe Gül Altınay. İstanbul: İletişim, 2000: 59-94.
- 2 Bu konu ile ilgili bkz Alp Biricik. “Çürük” Raporu ve Hegemonik Erkekliğin İnşası”. *Çarklardaki Kum:Vicdani Red. Düşünsel Kaynaklar ve Deneyimler*. Der: Özgür Heval Çınar, Coşkun Üsterci. İstanbul: İletişim, 2008: 143-149.
- 3 Kadın ve erkek işsizliğini “beyaz yakalı işsizler” örneğinde inceleyen bir kaynak için bkz T. Bora, A. Bora, N. Erdoğan, İ. Üstün. *Boşuna mı Okuduk: Türkiye’de Beyaz Yakalı İşsizliği*. İstanbul: İletişim, 2011.

KAYNAKLAR

- Altınay, A. G. ve T. Bora. “Ordu, Militarizm ve Milliyetçilik”. *Modern Türkiye’de Siyasal Düşünce, Milliyetçilik Cildi*. Der. T. Bora ve M. Gültekinil. 140-154. İstanbul: İletişim, 2002.
- Atay, Tayfun. “Erkeklik En Çok Erkeği Ezer”. *Toplum ve Bilim*.101 (Güz 2004): 11-30.
- Aykaç, Ş. “Şehitlik ve Türkiye’de Militarizmin Yeniden Üretimi.1990-1999”. *Erkek Millet, Asker Millet: Türkiye’de Militarizm, Milliyetçilik, Erkek(lik)ler*, Ed. N. Y. Sünbüloğlu İstanbul: İletişim. 2013: 141-179.
- Balı, R. *Gayrimüslim Mehmetçikler: Hatıralar – Tamkliklar*. İstanbul: Libra. 2011.
- Biricik, A. “Çürük” Raporu ve Hegemonik Erkekliğin İnşası”. *Çarklardaki Kum:Vicdani Red, Düşünsel Kaynaklar ve Deneyimler*. Der: Ö. Çınar, C. Üsterci. 143-149. İstanbul: 2008.
- Bora, A. “Çalışmakla Var Olacağım Gibi”. *Boşuna mı Okuduk: Türkiye’de Beyaz Yakalı İşsizliği*. Der.T. Bora, A. Bora, N. Erdoğan, İ. Üstün. İstanbul: İletişim Yay. 2011.
- Bora, T, A. Bora, N. Erdoğan, İ. Üstün. *Boşuna mı Okuduk: Türkiye’de Beyaz Yakalı İşsizliği*. İstanbul: İletişim, 2011.
- Bozok, M. “Yoksullaşma, Sağlık, Trabzonspor Taraftarlığı ve Nataşaların Gölgesinde Trabzon Erkekliği”. *Karardı Karadeniz*. Der. Uğur Biryol. 413-444. İstanbul: İletişim Yay. 2012.

- Bozok, Mehmet "Eleştiren ile Eleştirilenler Arasında Nazik Karşılaşmalar: (Pro)Feminist bir Yaklaşımla Trabzon'da Erkeklikleri İncelemek," *Fe Dergi* 6, no. 1 2013: 78-89.
- Carrigan, T. R.W. Connel ve J. Lee Towards a New Sociology of Masculinity. *Theory and Society*. (1985) 14(5):551-604.
- Connell, R.W ve James W. "Messerschmidt Hegemonic Masculinity: Rethinking the Concept". *Gender and Society*. (2005) 19, ss 829-859.
- Connell R. W. *Gender and Power: Society, the Person, and Sexual Politics* Stanford: Stanford University Pres. 1987.
- Connell, R. W. *Masculinities*, Berkeley: University of California Press. 1995.
- Demez, G. *Kabadaydan Sanal Delikanlıyı Değişen Erkek İmgesi*, İstanbul: Babil. 2005.
- Diktaş, M. "Sünnet Davetiyelerine Feminist Antropolojik Bir Bakış". *Bilim ve Gelecek Dergisi*. 96 (Kış 2012).
- Enloe, C. "Kadınlar Askeri Vicdani Reddin Neresinde?" *Bianet*, 15 Mayıs 2010.
- Gollaher, D. *Circumcision: A History of the World's Most Controversial Surgery*. New York: Basic Books, 2001.
- Hearn J. D. H. J. Morgan (1990). *Men, Masculinity and the Media*, Newbury Park, CA: Sage
- Hearn, J. "Is Masculinity Dead? A Critique of the Concepts of Masculinity/Masculinities." Ed, Ghail, M. M. A. *Understanding Masculinities* Ed. Open University Press: Buckingham. 1996.
- İmançer, D. "Toplumsal Cinsiyetin Oluşumuna İlişkin Kuramsal Yaklaşımlar" *Medya ve Kadın*. Der. D. İmançer, Ankara: Ebabel Yay. 2006: 1-22.
- Kandıyoti, D. "Erkeklik Paradoksları: Ayrımcılığın Yaşandığı Toplumlar Üzerine Bazı Düşünceler". *Cariyeler, Bacılar, Yurttaşlar*. Çev. A Bora vd. 169-180. İstanbul: Metis Yay. 1997.
- Kaptan, S. "Çatlakların Gölgesinde Militarizm: Türkiye'de Askerlik, Anelik ve Toplumsal Cinsiyet" *Erkek Millet, Asker Millet: Türkiye'de Militarizm, Milliyetçilik, Erkek(lik)ler*, Ed. N. Y. Sünbuloğlu İstanbul: İletişim Yay. 2013:337-368.
- Kırımlı, Y. "Yetişkin Olmaya İlk Adım". *İğdiş, Sünnet, Bedene Şiddet*, Der. E. Naskali, A. Koç, İstanbul: Kitabevi Yayınları. 2009:151-163.
- Kimmel, M. *Changing Man: New Directions in Research on Men and Masculinity* Ed. Kimmel M. Newbury Park, London and New Delhi: Sage. 1987.
- Kronsell, A. "Gendered Practises in Institutions of Hegemonic Masculinity", *International Feminist Journal of Politics*, 7 (2), 2005: 280-298.
- Nagel, J. "Erkeklik ve Milliyetçilik: Ulusun İnşasında Toplumsal Cinsiyet ve Cinsellik". Çev. Aksu Bora, *Vatan, Millet ve Kadınlar*. Der. A. G. Altınay, İstanbul: İletişim, 2000:59-94
- Sancar, S. "Erkeklik", *Toplumsal Cinsiyet Çalışmaları*. Ed. Y. Ecevit, N. Karkıner, Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayın Yayın No:1309, 2011:168-191
- Sancar, S. *Erkeklik: İmkansız İktidar Ailede, Piyasada, Sokakta Erkekler*. İstanbul: Metis, 2009.
- Segal, L. *Ağır Çekim: Değişen Erkeklikler, Değişen Erkekler*, çev. V. Ersoy, İstanbul: Ayrıntı. 1992.
- Segal, L. "Changing men: Masculinities in Context", *Theory and Society*, (1993) 22(5), 625-42.
- Selek, Pınar. *Sürüne Sürüne Erkek Olmak*. İstanbul: İletişim Yay. 2011.
- Şahin F, Beyazova U, Aktürk A. "Attitudes and Practices Regarding Circumcision in Turkey". *Child Care Health Development* (2003), 29(4): 275-80.
- Sünbuloğlu, Y. "Militarist Ezberi Tahkim Etmek: Basındaki Temsilleri Üzerinden Kore, Kıbrıs ve Güneydoğu Gazileri" *Erkek Millet, Asker Millet: Türkiye'de Militarizm, Milliyetçilik, Erkek(lik)ler*, Ed. N. Y. Sünbuloğlu İstanbul: İletişim Yay. 2013: 393-461.
- Taşıtman, A. "Kutsal Erkekliğin İnşasında Bir Durak: Sünnet Ritüeli". *Bellek İzleri: Kurgudan Kurama Görüntüler*. Der. Gamze Toksoy. İstanbul: Kalkedon Yayınları. 2012.
- Turan, Ömer "Esas Duruş!": Kışla Deneyimleri ya da Türkiye'de Zorunlu Askerliğin Antropolojisi", *Erkek Millet, Asker Millet: Türkiye'de Militarizm, Milliyetçilik, Erkek(lik)ler*, Ed. N. Y. Sünbuloğlu İstanbul: İletişim Yay. 2013: 261-335.
- Türker, Y. "Erk ile Erkeklik". *Toplum ve Bilim*. 101 (Güz 2004): 8-10.
- Yavuz, M., T. Demir ve B. Doğançün "Sünnetin Çocuk Ruh Sağlığı Üzerine Etkisi: Gözden Geçirme Çalışması", *Türk Psikiyatri Dergisi*, 2012. 23 (1):63-70
- Yuval-Davis, N. *Cinsiyet ve Millet*, çev. A. Bektaş, İstanbul: İletişim Yay. 2007.